

GLADDE GOUWENAARS, WAT MOET JE ERMEE?

door P. Smiesing

Na de sloop van de barakken van de belastingsdienst lag in de Utrechtse binnenstad, tussen de Walsteeg en de Mariaplaats, al geruime tijd een groot terrein braak (sept. 1994). De stadsarcheoloog en zijn staf kregen hierdoor de gelegenheid zich te verdiepen in de fundamenteën van de in het begin van de 19e eeuw gesloopte Mariakerk. Naast de overblijfselen van de kerk werden restanten gevonden van huizen uit de middeleeuwen. Ook werden er fraaie tegelvloeren blootgelegd van huizen uit de 17e eeuw, waaronder het huis van de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert (1566-1651).

De beerput van zijn huis leverde verrassende vondsten op, die een bijzondere kijk geven op het leven van deze kunstenaar en zijn familie. Het kostbare glas- en aardewerk, de houten borden en het kinderspeelgoed geven een indruk van de rijkdom van Bloemaert. De schilder was ook een stevige roker, getuige de in zijn beerput gevonden pijpen. Deze pijpen stammen uit de tweede kwart van de 17e eeuw (vondstnr. WAL 94 K). De goed geconserveerde vondsten en complete tegelvloeren werden met schilderijen van Bloemaert, zijn zoons en leerlingen, gecombineerd met de nieuwe bouwplannen, tentoongesteld in het Utrechtse Centraal Museum. Tot 28 april was de tentoonstelling "Het huis van Bloemaert" hier te zien.

De opgravingen zijn op dit moment nog niet afgerond (mei 1996). De Gemeentelijke Archeologische Dienst heeft echter nog enkele maanden de tijd. Met behulp van een graafmachine worden enorme kuilen gegraven met mooie vlakke wanden. Uit de bodem van deze kuilen steken muurresten en de booggewelven van half ingestorte kelders. De uitgegraven aarde bleek na inspectie bijzonder arm aan pijpen te zijn. Totdat in een door de archeologen verlaten kuil, aan de westzijde van het terrein, een pijpenkopje in de wand zichtbaar werd. Hier mocht ik met een troffeltje de pijpenkoppen uit de wand peuteren. Boven een puinlaag uit de 13e eeuw, anderhalve meter boven de bodem van de kuil, ongeveer een meter onder het maaiveld, kwam de ene pijpenkop na de andere voor de dag. Opmerkelijk was, dat in het laagje met pijpfragmenten geen aardewerk- of glasscherven voorkwamen. Wel wat gladde strandschelpen (*Spisula subtrunca*, waarvan de schelpdientjes eetbaar zijn), een kieuwboog van een grote vis en het huisje van een reeds lang verdwaalde tuinslak.

Het zijn allemaal ovoïde pijpenkoppen ofwel gouwenaars. Als verzamelaar hoop je ook een versierde pijpenkop op te graven. Helaas werd deze wens niet vervuld, de oogst bestaat enkel en alleen uit gladde gouwenaars. Als ik later de gewassen pijpenkoppen die als gesteelde eitjes op mijn bureau staan, onderzoek, blijkt een groot aantal hetzelfde merk te hebben, nl. de gekroonde 96. Tussen de talrijke steelfragmentjes bevindt zich ook één en-

kel, met bloemslingers versierd steeltje. Die versierde kop heb ik dus gemist. Enigszins teleurgesteld vraag je je af: wat heb je aan zo'n vondst?

De pijpenvondst

De vondst beslaat 39 gave pijpenkoppen met hiel, 34 kopfragmenten met hiel en 7 pijpenkoppen met afgebroken hiel. Mogelijk kunnen de merken, bijmerken, vormtekens en stempels interessante gegevens aan het licht brengen. Onder de 73 hielmerken komt het merk *de gekroonde 96* maar liefst 45 keer voor. Vervolgens 9 keer *PVA*; 8 keer *BWB*; 4 keer *de gekroonde W*; 2 keer *GVK* en *de trompetter*; en 1 keer *BVM*, *de gekroonde 54* en *GN*.

Uit de honderden steelstukjes haal ik 31 fragmentjes met steelstempels. Met moeite kan op 13 steelstukjes de naam *STOMMAN* en 18 keer *GOUDA* ontcijferd worden (ook steeltjes met beide teksten). Verder vind ik een steelfragment met de naam *KOOL* en een stukje steel waarop de letters *B:D:P(I)* gestempeld zijn. De letters *B:D:P(I)* kunnen de initialen van Bart de Pier voorstellen, een fabrikant die het merk *BWB* bezat. Een ander steelstempel eveneens in 'telegramstijl': *IO(N)N : GOE : // IN : GOUDA* blijft echter een raadsel. De stempel *KOOL* zou van de fabrikanten Jacob Kool (1768-1811) of Cornelis Kool (1810-1819) kunnen zijn. Hun merken *DP*, 26, 31 en 36 werden echter niet gevonden.

Uit de steelstempels met *STOMMAN*, waarop op één steeltje de voorletter *I* is toegevoegd, kunnen we opmaken dat we hier vooral te doen hebben met de producten van de Goudse pijpenfabrikant Jacobus Stomman (afb. 1).

Hij was van 1748 tot 1782 fabrikant en bezat het merk *de gekroonde 96*, dat later in bezit kwam van Pieter Stomman. Naast het merk *de gekroonde 96* bezat de laatste ook nog het merk *de gekroonde 54*. Pieter Stomman Jacobsz. leefde van 1751 tot 1839. Hij deed op 31 okt. 1770 zijn meesterproef en was tot 1838 fabrikant (1). Beide fabrikanten waren dus in de periode 1770 tot 1782 tegelijk actief met de pijpenproductie.

Het toeschrijven van de gevonden merken aan bepaalde fabrikanten is geen gemakkelijke opgave. Ook "De 'gecroonde roos'" geeft zoals de andere bekende determineerwerken wel aan in welke periode een pijpenmaker actief was en welke merken hij bezat, maar niet op welke datum hij in het bezit kwam van het betreffende merk. Zoeken we in dit werk naar het merk *PVA*, dan krijgen we de volgende opgave: Pieter van Aspere 1685-1716; Pieter Zanddijk 1797-1819 en H. Kramer 1850. Opmerkelijk is, dat dit merk van 1716 tot 1797 niet werd geregistreerd! Toch werd het merk *PVA*,

Afb. 1

getuige de 9 met dit merk gestempelde koppen, door een niet bij het Goudse pijpenmakersgilde geregistreeerde pijpenmaker op zijn producten gestempeld. Het onderzoek aan de hand van bodenvondsten heeft al eerder aangetoond, dat het merkengebruik niet altijd strookt met de registers van het gilde.

Merken en bijmerken

Volgens het octrooi dat de Staten van Holland aan de Goudse pijpenmakers in 1739 verleenden, hebben de beste of *porseleine* pijpen een Gouds wapen op de zijkant van de hiel, en de mindere soort aan weerszijden van de hiel een Gouds wapen met de toevoeging van S van *slegte*. Van de gevonden gouwenaars behoren slechts 15 tot de mindere soort. De overige 58 pijpen, waaronder alle met de gekroonde 96 gemerkte pijpen, hebben één wapen op de zijkant van de hiel en behoren dus tot de beste soort. Alle pijpenkoppen met de merken PVA, GVK, GN, 54 en de trompetter hebben twee Goudse wapens plus de S op de hiel en behoren dus tot de 'slegte' soort. Opmerkelijk is, dat alle met 96, W, BWB en BVM gemerkte pijpen, gezien de bijmerken, tot de beste kwaliteit behoren. Geen van de gevonden merken viel in beide kwaliteitscategorieën!

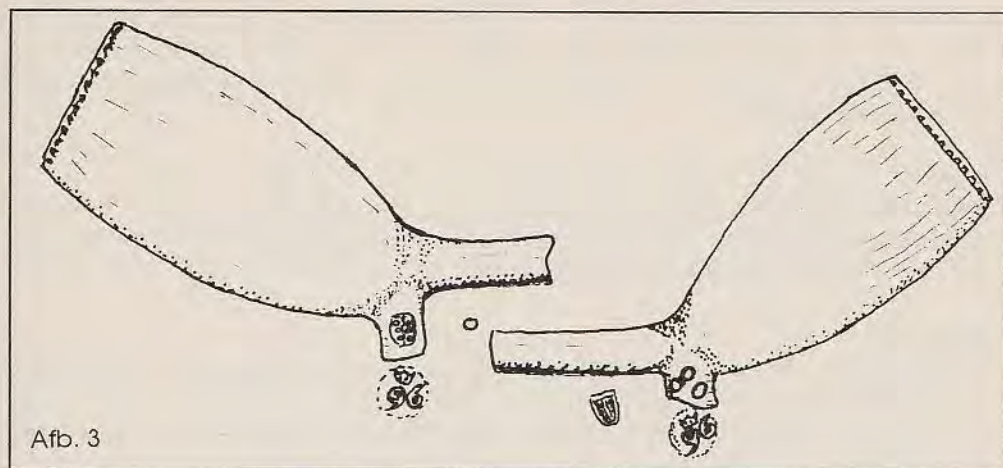
Het enkele Goudse wapen dat de betere kwaliteit aanduidt, komt steeds op de linkerkant van de hiel voor. De vormtekens komen dan meestal op de rechterkant van de hiel voor. Deze tekens informeren de fabrikant in welke mal een bepaalde pijp is gemaakt en ook welke maten de pijp

		7x
		1x
		3x
		4x
		6x
		1x
		2x
		4x

		3x
		5x
		1x
		2x
		1x
		1x
		1x

Afb. 2

heeft. De vormtekens op de met de gekroonde 96 gemerkte pijpen geven aan, dat deze pijpen in 15 verschillende mallen werden gevormd (afb. 2). Met ringetjes en stippen zijn vele combinaties gecreëerd. Koppen met één stip op de zijkant van de hiel zijn de grootste. Hun hoogte varieert van 52 tot 53 mm door krimpverschillen. Die met een stip en een ringetje zijn gemerkt, zijn de kleinste (5 mm kleiner) (afb. 3).

Afb. 3

Door de vormtekens met elkaar te vergelijken kom je er ook achter, dat sommige gelijke tekens enigszins verschillen. Dezelfde merktekens werden waarschijnlijk weer aangebracht als oude mallen werden vervangen door nieuwe. Of had de fabrikant meer mallen met dezelfde vormtekens in gebruik? Een andere mogelijkheid is dat oude en nieuwe voorraden pijpen door elkaar op de markt werden gebracht. Ook kunnen de gebruikte pijpen bijv. na een tijd in de afvalbak te hebben gelegen, pas veel later als onderlaag in de tuin zijn gestort. Uit bovenstaande blijkt hoe moeilijk het is om bepaalde conclusies te trekken als niet alle factoren bekend zijn.

Het dateren

Volgens Duco hebben "gouwenaars" die na 1795 geproduceerd zijn een reliëf van zigzaglijnen op de steel direct achter de kop. De gevonden pijpenkoppen met steelresten en de vele steelfragmenten vertonen geen zigzaglijnen: de pijpen moeten daarom vóór 1795 vervaardigd zijn.

Gezien het grote aantal fabrieksmerken en steelstempels van de fabrikanten Stomman kunnen de pijpen in de periode 1748 tot 1795 geproduceerd zijn. Bart de Pier werkte vanaf 1772 en de Goudse fabrikant Jacob Kool werkte vanaf 1768. Dit geeft een datering van de producten tussen 1772 en 1795. Zo'n ruwe benadering is niet bepaald bevredigend voor pijpenkoppen, die voor de archeologie zo gemakkelijk dateerbaar heten te zijn. Baseren we de datering van de gehele vondst op de steeltjes I. STOMMAN en B:D:P(l), dan kunnen de pijpen tussen 1772 en 1782 gedateerd worden. De gevonden merken behoorden toen toe aan: Jacobus Stomman 96; Pieter Stomman Jacobsz. 54 en 96; Anthony Goudhart GVK, Bart de Pier BWB; Gerrit de Nobel GN; Hannes v.d. Valk *de trompetter*; Arie van den Berg BVM, en Cornelis van de Wel W.

Het antwoord op de vraag: "Gouwenaars, wat moet je ermee?" is duide-

lijk. De gevonden pijpenkoppen en stelen hebben weinig verzamelwaarde, maar zijn een boeiend studie-object. Vooral de simpele fabricage-aanduidingen op de hiel geven extra informatie, die nader onderzoek noodzakelijk maakt.

NOOT

1 Pieter Stomman bekleedde bovendien enige belangrijke functies, nl.: 1781-1798 overman en deken van het Goudse pijpenmakersgilde; 1799-1811 provisorisch commissaris en 1815-1832 commissaris.

BRONNEN

- Biesma, H., "Huis van Bloemaert ligt op straat", Utrechts Nieuwsblad, 13 mrt. 1996
- Duco, D.H., Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940. Lochem / Poperinge 1982
- Duco, D.H., De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren. Leiden 1987
- Helbers, G.C. en D.A. Goedewaagen, Goudsche pijp. Gouda 1942
- Laansma, S., Pijpmakers en pijpmerken 1724-1865. Arnhem 1977
- Meulen, J. van der, De "gecroonde roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda. Een vernieuwde en uitgebreide inventarisatie van Goudse pijpen. Leiden 1994

Met dank aan de stadsarcheoloog, C.A.M. van Rooijen, voor zijn toestemming om op het opgravingsterrein naar pijpkoppen te mogen zoeken.

PIJPENKABINET IS VERHUID

Het Pijpenkabinet, dat voorheen in Leiden was gehuisvest, is al weer enige tijd geleden verhuisd naar Amsterdam. In het centrum van de hoofdstad vindt niet alleen de bekende pijpencollectie een goed onderkomen, maar zal het Pijpenkabinet uitgroeien tot een centrum voor pijprokers en pijpenverzamelaars. Het museum zal worden uitgebreid met een depot-opstelling om méér van de collectie te kunnen tonen. Ook de documentatiebestanden worden beter toegankelijk gemaakt. Voor verzamelaars van pijpen en alle andere antieke tabakscuriosa is er een uitgebreide winkel met de naam **Smokiana**. Daar zijn ook oude en nieuwe boeken over de pijp verkrijgbaar (catalogus op aanvraag).

Adres: Prinsengracht 488, 1017 KH Amsterdam (tussen Leidsestraat en Spiegelgracht), tel. 020-4211779

Pijpenkabinet & Smokiana zijn geopend woensdag t/m zaterdag van 12 tot 18 uur en bereikbaar met alle trams die stoppen op het Leidseplein (1,2,5,6,7,10,11).